

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ атындагы
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д 10.24.700 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

**Кол жазма укугунда
УДК:81-11:81-34 (575.2)(043.3)**

Төлегенова Дина Мелдебеккызы

**ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ФИТОНИМДЕРДИН СТРУКТУРА-
СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

10.02.06 – түрк тилдери

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин профессор Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Дарбанов Бүркүтбай Ерматович**
филология илимдеринин доктору, профессор,
Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик
университетинин маданият аралык байланыш жана
лингвистика кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер: **Усмамбетов Баяман Жунушбекович**
филология илимдеринин доктору, доцент, К. Карасаев
атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин
кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы
кафедрасынын башчысы

Давлатова Сара Жамаловна
филология илимдеринин кандидаты, доцент, Ош
мамлекеттик университетинин факультеттер аралык
кыргыз тили кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме: К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик
университетинин кыргыз тили жана адабияты
кафедрасы (722200, Каракол шаары, Ж. Абдрахманов
көчөсү, 103).

Диссертациялык иш 2025-жылдын 27-июнунда саат 15:30да
Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз
Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору
(кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700
диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек ш., Фрунзе
көч., 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду:
<https://vc.vak.kg/b/102-e6q-jiw-jrm>

Диссертация менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), Кыргыз
Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а)
илимий китепканаларынан жана Кыргыз Республикасынын Президентине
караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын сайтынан (<https://vak.kg/>)
таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын 26-майында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин доктору

С. К. Каратаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Өсүмдүктөрдүн аталышы тилдин базистик лексикасына киргендиктен, аларга структуралык-семантикалык, этимологиялык өңүттөн талдоо жүргүзүү тилдин өнүгүү тарыхы жөнүндө кенен маалымат берет. Ошол себептен түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүн фитонимдердин эволюциясы менен тыгыз карым-катышта изилдөө өтө маанилүү маселелердин бири. Фитонимдик лексика тилдин тарыхый өнүгүүсүнө түзмө-түз таасир тийгизүү менен бирге лексикалык кордун баюсуна негиз болгон деп айтууга толук негиз бар. Түркологияда фитонимдер маселесине тилчи-окумуштуулар мурдатан эле көңүл буруп келишкен жана бул багыттагы изилдөө иштери алда канча мурда башталган. Фитонимдик корду иликтөөгө болгон кызыгуу өсүмдүктөр аталыштарынын келип чыгышын түшүндүрүүгө, алардын түзүлүшүн, семантикалык негизин аныктоого болгон аракеттер менен коштолгон [Дмитриева, 1972; 1973; 1975; Мусаев, 1975; Кулиев, 1988; Калиев, 1988; Дмитриева, 2001; Семенова, 2011; Исаев, 2015 ж.б.]. Ошондой эле фитонимдерди археологиялык материал катары колдонуу тажрыйбасы да бар экенин, б.а., түрк тилдүү элдердин түпкү ата журтун, миграциясын изилдөө иштери фитонимдик лексика аркылуу ишке ашканын белгилөөгө болот [Норманская, 2006]. Ал эми кыргыз тил илиминде кесиптик лексиканын алкагында өсүмдүк аталыштарынын айрым тематикалык топтору изилденгенин эске албаганда [Хурибаева, 2012; Семиз, 2019], фитонимдер боюнча монографиялык изилдөө жокко эсе. Демек, өсүмдүктөр аталыштарынын семантикалык, структуралык өзгөчөлүктөрүн түрк тилдеринин фитонимдик корунун материалында комплекстүү жана системдүү түрдө изилдөө аркылуу кыргыз тарыхый лексикологиясындагы айрым боштуктарды толтурууга толук мүмкүн.

Фитонимдерди изилдөө иши түркологиянын теориялык маселелерин гана эмес, айрым терминологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө да таяныч материал катары кызмат аткара алат. Өсүмдүктөр аталышын тектештирме-тарыхый өңүттөн изилдөө түрк тилдүү элдердин материалдык жана руханий маданиятын таанууда булак болуп берет. Фитонимдер лексикалык курамдын өзгөчө бөлүгү болуп саналгандыктан, ал көп кылымдык тарыхка ээ жана алардын калыптанышы ар кайсы тарыхый доордо ар түрдүүчө жүргөн. Академик Б. М. Юнусалиев белгилегендей, түрк тилдерине орток фитонимдик катмар тарыхый жактан тамырлаш болуп келген кыргыз жана жалпы түрк тилдеринин калыптануу жолун ачыктай алмакчы [Юнусалиев, 1959]. Мына ушундай белгиленген жагдайлар изилдөө ишибиздин темасынын **актуалдуулугунан** кабар берет.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин профессор Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Аталган илимий изилдөөнүн негизги максаты кыргыз тилиндеги фитонимдердин концептуалдык негизи жана лингвистикалык формасы бүтүндөй түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканын пайдубалы катарында кызмат кылгандыгын аныктоо. Ошону менен бирге кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканын тектик байланышын аныктап жана алардын элдин этникалык аң-сезимине тийгизген таасирин конкреттүү мисалдардын негизинде далилдөө. Ал үчүн алдыбызга төмөнкүдөй негизги милдеттерди койдук:

- жалпы тил илиминде, түркологияда, анын ичинде казак, кыргыз тил илимдериндеги фитонимдерге байланыштуу иликтөөлөргө илимий сереп жүргүзүү;

- түркологияда фитонимдердин орду жана тилдин тарыхый жактан өнүгүүсүнө тикеден-тике тийгизген таасирин аныктоо менен өсүмдүктөр дүйнөсүн чагылдырган лексикага семантикалык жактан мүнөздөмө берүү;

- түрк тилдериндеги фитонимдердин келип чыгышындагы номинациянын принциптерин жана типтерин сыпаттоо;

- түрк тилдериндеги өсүмдүктөр аталыштарынын семантикалык структурасын аныктоо;

- байыркы өсүмдүк аталыштарынын семантикалык өзгөчөлүгүн кыргыз жана башка түрк тилдеринин алкагында салыштырып анализдөө;

- түрк тилдериндеги фитонимдердин структуралык өзгөчөлүктөрүн жана негизги жасалуу жолдорун аныктоо жана сыпаттоо.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы катарында, биринчи кезекте, кыргыз тилиндеги жана жалпы түрк тилдер системасындагы фитонимдердин тектештирме-тарыхый өңүттөн кандидаттык диссертациянын деңгээлинде изилденгендигин белгилөөгө болот. Кыргыз тилиндеги байыркы фитонимдик катмардын жалпы эле түрк тилдериндеги фитонимдик катмардын калыптануусуна олуттуу таасири жана жалпы түрк тилдериндеги фитонимдик архетиптердин кыргыз тилинде сакталуусун байыркы фитонимдердин алкагында кенири иликтөө жүргүзүү да саамалык катарында каралат. Кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдик өнүмдүү морфемалар алгачкы жолу фитонимдик форма катары системалуу түрдө салыштыра талданып, фитоним системасындагы тарыхый лексика экендиги далилденди.

Иштин практикалык мааниси. Биринчи кезекте кыргыз жана ошондой эле жалпы түрк тилдериндеги фитонимдердин концептуалдык мазмуну менен да байланыштуу деп айтмакчыбыз. Анткени изилдөөгө алынган конкреттүү факты материалдар кыргыз тилинин семантикалык мүмкүнчүлүгүн так чагылдыруу менен бир катарда тилдик структура катарында тарыхый өнүгүүсүн көрсөтө алат. Иште талдоого алынган тилдик материалдарды кыргыз тилинин лексикасынын тарыхый катмарларын терең анализдөөгө жана фитонимиянын морфемалык түзүлүшүн тарыхый жактан изилдөөдө кенири пайдаланууга болот. Аталган илимий изилдөө фитонимдик теорияны тарыхый жактан так

маалыматтар менен толуктайт. Иште жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү түркология, салыштырма грамматика жана тилдердин ареалдык типологиясын окуп үйрөнүү багытында, түрк тилдеринин тарыхый грамматикасы боюнча изилдөө иштеринде, тарыхый фонетика тармактарында пайдаланууга болот.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Адамдын ой жүгүртүүсү менен түшүнүгү өнүккөн сайын фитоним да өз маанисин кеңейте баштайт. Фитонимдин мааниси ошол заттын дал өзүн таанытпастан, ал тилди алып жүрүүчүлөрдүн дүйнө таанымын таанытат.

2. Түрк тилдериндеги байыркы фитонимдик катмар кыргыз тилиндеги фитонимдик кордун концептуалдык негизин түзөт.

2. Кыргыз тилиндеги өсүмдүктөр дүйнөсүн чагылдырган лексика жалпы семанын негизинде лексика-семантикалык байланыштагы семантикалык талаага биригет. Лексика-семантикалык топтун негизин жалпы түрк тилдерине орток фитонимдер түзөт. Бирок кыргыз тилине гана мүнөздүү фитонимдер да бар.

3. Өсүмдүктөр аталыштарындагы номинация процесси адамдардын таанып-билүү жана таксономиялык ишмердиги менен байланышкан. Номинация процессинде өсүмдүктөрдүн реалдуу белгилери (түсү, даамы, жыты, бийиктиги, түзүлүшү, бөлүктөрү, жалбырагынын формасы, жештүүлүгү, дарылык касиети ж.б.) негизги белги катары алынган.

4. Түрк тилдериндеги фитонимдер түзүлүшү боюнча тубаса, туунду, жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Кыргыз тилиндеги байыркы фитонимдик катмардын жалпы түрк тилдериндеги фитонимдик лексикасынын өнүгүүсүндөгү динамикалык ролу жана түрк тилиндеги байыркы архетиптердин фоносемантикасынан ачык көрүнөт.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык изилдөөдө байыркы түрк, кыргыз жана казак тилдериндеги фитонимдердин реестринин түзүлүшү, түрк тилдерине орток элдик ботаникалык аталыштардын номинациясындагы принциптер, структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүнүн изилдениши автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы. Изилдөөнүн жыйынтык-натыйжалары боюнча Казакстанда жана Кыргыз Республикасында өткөн эл аралык жана республикалык деңгээлдеги илимий-практикалык конференцияларда, тактап айтканда, «Теоретические и методологические проблемы современного педагогического образования и науки» (Бишкек, 2018), «Бектаевские чтения-3: Сохранение национальной уникальности и систематизированные методы развития в педагогических учебных заведениях» (Шымкент, 2018), «Современные тренды педагогического образования» (Шымкент, 2020-ж., 15-февраль) аттуу эл аралык конференцияларда баяндамалар окуган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук чагылдырылышы. Изилдөөнүн мазмуну 11 макалада чагылдырылган, анын ичинде РИНЦ системасында

индекстелүүчү Кыргызстандагы мезгилдүү илимий басылмаларда 4 макала, Россияда 4 макала, Казакстанда 3 макала жарык көрдү.

Диссертациянын түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, максат-милдеттери, алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы, изилдөөнүн практикалык мааниси, коргоого коюлуучу негизги жоболор, иштин түзүлүшү тууралуу маалыматтар берилген.

“Түрк тилдериндеги фитонимдердин изилденишинин теориялык негиздери” деген аталыштагы биринчи бап төрт бөлүмдөн турат. Бул бапта фитонимдерди изилдөө маселесинин коюлушу, алардын жалпы тил илиминде, түркологияда, казак жана кыргыз тил илиминде изилдениши каралат.

1.1. Тил илиминде фитонимдерди изилдөө маселесинин коюлушу. Тил илиминде өсүмдүктөр аталыштары элдик ботаникалык номенклатура, фитоним, фитонимдик бирдик, флороним өңдүү терминдер менен аталып келет. Лингвистикада «фитоним» терминин биринчи жолу А. В. Суперанская топоним, дримоним, космоним, астроним сыяктуу терминдер менен бирге ономастиканын илимий айлампасына киргизген. Ал айрым-айрым өсүмдүктүн энчилүү атын фитоним деп атаган [Суперанская, 1973:189]. Ушуга жакын аныктаманы И. В. Подольскаянын сөздүгүнөн кездештиребиз: «Фитоним – ар түрдүү өсүмдүктүн энчилүү аты» [Подольская, 1988:158]. Орус тилчиси А. М. Летова «фитоним» жана «фитонимдик бирдикти» синонимдик терминдер катары кабылдайт жана бул терминге: «дарактар, чөптөр, бадалдар, гүлдөр, мөмө-жемиштер, жашылчалар жана башка өсүмдүк аталыштарынын семантикалык жалпылыгы» - деген аныктама берет [Летова, 2012:8]. Т. Д. Барышникова монографиялык изилдөөсүндө бүтүндөй ботаникалык терминдик системаны флороним деп атайт. Ал флоронимдерди терминологиялык (өсүмдүктүн бөлүктөрүнүн аталышы) жана номенклатуралык деп эки топко бөлгөн. Номенклатуралык топту өз ичинен: а) Карл Линней түзгөн илимий ботаникалык номенклатура, б) элдик ботаникалык номенклатура деп эки топчого ажыраткан [Барышникова, 1999:2-3]. Е. К. Алёшина изилдөөсүндө илимий жана элдик ботаникалык номенклатура бири-биринен өзгөчөлөнөрүн белгилеп келип, илимий ботаникалык номенклатураны “фитотерминдер”, ал эми элдик ботаникалык номенклатураны “фитонимдер” деп атоону сунуштаган [Алёшина, 2009: 34-35]. Биз А. В. Суперанская, И. В. Подольская, А. М. Летова, Е. К. Алёшина өңдүү изилдөөчүлөрдүн көз караштарына таянуу менен, элдик ботаникалык номенклатураны фитонимдер деп атоого кошулабыз. Анткени фитоним термининин ички мазмуну флоронимдин ички мазмунуна караганда алдаганча кеңири жана жалпы денотатты туюндурат.

1.2. Фитонимдердин жалпы тил илиминде изилдениши. Европада фитонимдик мейкиндикти сыпаттоо, белгилүү системага салуу жана классификациялоо иштери К. Линней, О. Де Кандоль, А. Фе өңдүү ботаник-изилдөөчүлөрдүн ысымдары менен байланышса, Россияда фитонимдик лексикага болгон кызыгуу XVIII к. экинчи жарымынан башталат. Орус тил илиминде фитоним боюнча алгачкы лингвистикалык изилдөөлөр Ф. И. Буслаев жана А. С. Будиловичке таандык. Алар фитонимдердин этимологиясын изилдөөдө башка славян тилдеринен параллелдиктерди келтирүү менен славян мифологиясына кайрылышкан [Буслаев; Будилович, 1878-1879]. Орус тил илиминде XX к. экинчи жарымынан тартып, өсүмдүктөрдүн элдик аталыштарын лингвистиканын түрдүү аспектилеринен изилдөө күчөйт. Айталы, орус тилиндеги фитонимдердин деривациялык мүмкүнчүлүктөрү [Ряховская, 1967; Закревская, 1970; Рубченко, 1986], адабий тилдеги жана говорлордогу өсүмдүктөр аталышынын этимологиясы [Меркулова, 1961; Марсакова, 1973; Боброва, 1976], ботаникалык терминдердин калыптанышы жана алардын элдик аталыштардан өзгөчөлүгү [Шарашова, 1968], өсүмдүктөрдүн элдик жана илимий аталыштарындагы табигый жана жасалма номинациянын карым-катышы [Копчева, 1985], фитонимдердин стиль жаратуу мүмкүнчүлүктөрү [Дьяченко, 2010], ошондой эле салыштырма-типологиялык, когнитивдик, этнолингвистикалык, лингвомаданият таануу [Коновалова, 2001; Бурмистрова, 2008; Колосова, 2009; Барышникова, 1999; Летова, 2012; Омашева, 2012; Лукьянова, 2018] өңүттөрүнөн изилденген.

1.3. Фитонимдердин түркологияда изилдениши. Түрк тилдүү элдерде фитонимдерди жыйноо, сөздүк жана лечебниктерди түзүү иштери Европа жана Россияга караганда алда канча эрте башталган. Буга дары чөптөр жөнүндөгү IX к. таандык Турпандан табылган лечебникти [Назарова, 1992:6-7], Абу Рейхан Беруниин болжолу 1038-ж. жазылган «Фармакогнозия в медицине» аттуу эмгегин [Аль-Беруни, 1973; Бобоев, 2006] жана Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат-ит түрк” сөздүгүн мисал келтирүүгө болот. Мисалы, Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө 39 дарак жана бадалсымалдардын аталышы, 20 өсүмдүктөрдүн бөлүктөрү, 21 мөмө-жемиштердин аталышы, 21 дан эгиндери, 98 ар кандай өсүмдүктөрдүн аталышы камтылган [Махмуд ал-Кашгари, 2005: 1264-1268]. Ал эми Абу’л Касим Махмуд Умар ад-Замахшаринин “Мукаддимат ал-адаб” сөздүгүнүн атоочтор бөлүмүндө 134 фитоним камтылган. Бул котормо эмгек XV к. Орто Азиядагы түрк тилдеринин ботаникалык номенклатурасынын өнүгүшү тууралуу маалымат берет [Боровков, 1971:96-111].

Советтик түркологияда түрк тилдериндеги фитонимдик бирдиктер биринчи кезекте, сөздүктөрдө, т.а., байыркы түрк жазма эстеликтеринин лексикасы камтылган “Древнетюркский словарь” (1969), Э. Севортяндын этимологиялык сөздүктөрүндө (1971; 1974; 1978; 1980; 1989), Э. Р. Тенишевдин редакторлугу менен чыккан “Сравнительно-историческая грамматика. Лексика” деген аталыштагы эмгектерде чагылдырылган.

Түркологияда жеке-жеке түрк тилдеринин фитонимдик кору боюнча изилдөөлөр арбын. Волга-Урал түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканы изилдөө иштери XIX к. сөздүк түзүү иши менен башталат. Татар тилиндеги фитонимдер жана алардын сегменттик бөлүктөрүнүн аталыштары К. Насыри (1894), Н. В. Бурганова (1976), Р. Г. Ахметьянов (1989), А. Г. Шайхулов (1988), Э. Р. Ахметова (2012) жана Ч. И. Фиргалиеванын (2007) эмгектеринде, башкыр тилиндеги элдик ботаникалык терминология Э. Ф. Ишбердин (1979), Р. З. Сафарова (1984), А. Ш. Ишмухаметова (2020), Р. С. Акманованын (2020) изилдөөлөрүндө, этнографиялык лексиканын курамында М. И. Багаутдинованын (2012), топонимдердин курамындагы фитонимдер Г. Х. Хисамитдинова менен М. Р. Валиеванын эмгектеринде изилденген. Ал эми чуваш тилиндеги фитонимдер В. Егоров (1964), М. И. Скворцов (1971), Г. А. Дегтярев (1986; 1987), Ю. Дмитриева (1996; 2001) жана Ю. Исаевдин (2015) эмгектеринде негизинен тарыхый жана этимологиялык өңүттөн талданган.

Орто Азия ареалындагы түрк тилдеринин ичинен уйгур, өзбек жана каракалпак тилдериндеги өсүмдүктөр аталыштары боюнча А. К. Усманов (1948; 1991), Х. А. Джамалханов (1968), Ш. Баратов (1971), Г. Ш. Назарова (1992) жана А. З. Отемисов (2019) өңдүү изилдөөчүлөрдүн эмгектери белгилүү.

Кавказда таралган карачай-балкар, кумук, ногой, азербайжан тилдериндеги фитонимдик кордун лингвистикалык маселелери А. А. Жаппуев (1974), Э. С. Кулиев (1988), С. А. Кукаева (2005), Дж. Б. Мирзаханова (2007), А. Б. Семенова (2011), А. Х. Исмаилова, Э. Н. Гаджиев (2016), Н. Гажихмедов (2021) сыяктуу изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде каралган.

Түштүк Сибирь жана ага чектеш аймактарда таралган хакас, тува, якут тилдериндеги фитонимдердин изилденишине кайрылсак, М. А. Осорованын чакан изилдөөсүндө зоонимдер менен тизмектешип келген якут тилинде 45, хакас тилинде да 45 фитонимдин структуралык моделдери аныкталса [Осорова, 2023: 21-31], тува тилиндеги дары чөптөрдүн аталыштары М. В. Бавуу-Сюрюн менен Н. Н. Широбокованын (2018) эмгектеринде изилденген.

1.4. Фитонимдердин кыргыз жана казак тил илиминде изилдениши.

Казак тил илиминде ботаникалык номенклатура жана терминология боюнча изилдөөлөр өткөн кылымдын 50-жылдарынан башталат. Лексикалык кордун аталган тематикалык тобу М. Бигамбетов (1958), А. Шамшатова (1966), Г. И. Уюкбаева (1983), Б. Базылхан (1973; 1991), Б. Калиев (1988), А. Б. Шормакова (2020) өңдүү казак тилчилеринин эмгектеринде диахрондук, терминологиялык жана когнитивдик аспектилерден изилденген. Ошондой эле казак тилиндеги дары чөптөрдүн аталыштары боюнча Ж. М. Омашеванын [Омашева, 2016: 82-89], фитонимдердеги сакралдуулук боюнча Е. К. Кенесовдун макалалары [Кенесов, 2015] жана этнолингвистикалык аспектте жазылган Ш. Сеитованын монографиялык изилдөөсү бар [Сеитова, 1999].

Кыргыз тил илиминде фитонимдик катмар атайын изилдөөгө алына элек. Бирок фитонимдер боюнча айрым маалыматтарды лексикология, диалектология

жана терминология боюнча жазылган изилдөөлөрдөн жана окулуктардан табууга болот [Юнусалиев, 1959; Мамытов, 1971; Бакинова, 1958; Жумалиев, 1983; Жапаров, Сыдыкова, 2001]. Ошондой эле этимологиялык мазмундагы Ж. Жумалиев менен Ф. Челиктин чакан изилдөөлөрү бар экенин белгилөөгө болот. Ж. Жумалиевдин макаласында түрк тилдериндеги *ал/олу* компоненттери катышкан *алма, алча, алибали, алмурут, алгийрат, каралы, кайналы, шапталы* сыяктуу мөмө-жемиш аттарынын этимологиясы жана калыптанышы каралса [Жумалиев, 1986: 37-45], Ф. Челиктин изилдөөсүндө кыргыз тилинде байыркы мезгилден азыркы учурга чейин колдонулган *алча, арпа, арча, кайың, сарымсак, иран, араб*, ошондой эле орус тили аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн *алма, шафран, алоэ, анис, амарант, апельсин* өндүү фитонимдердин түшүндүрмөлөрү берилген [Челик, 2020: 100-114]. Мындан сырткары өсүмдүктөр аталыштары кесиптик лексиканын курамында Э. Г. Хурибаеванын (2012) жана Семиз Кенандын (2019) кандидаттык диссертацияларында каралган.

Диссертациянын “**Фитонимдерди изилдөөнүн методологиясы жана методдору**” деп аталган экинчи бабында

2.1. Фитонимдерди изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору. Изилдөөнүн объектиси – түрк тилдериндеги фитонимдик лексика, б.а., элдик ботаникалык номенклатуранын бирдиктери. **Изилдөөнүн предмети** – лексикалык курамдын фитонимдик микросистемасынын семантика-структуралык уюшулушун жана функционалдык өзгөчөлүктөрүн изилдөө, жалпы түрк тилдер системасындагы ээлеген ордун аныктоо болуп саналат.

Изилдөөнүн материалдары “Древнетюркский словарь”, “Этимологический словарь тюркских языков”, Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат-ит түрк” сөздүктөрүнүн, И. Кенесбаевдин «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1-2 томдору) менен “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн” (1-2 томдору) алынды.

Изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негизи катарында фактылардын анализдениши индукция жана дедукциялык принципте ишке ашырылды жана тарыхый-хронологиялык усулдун негизинде иликтенди. Бир эле учурда Б. М. Юнусалиев, К. М. Мусаев, Л. В. Дмитриева, Ю. В. Норманская, Н. В. Коновалова, Т. Н. Бурмистрова, В. Б. Колосова, В. А. Меркулова, Т. Д. Барышникова, М. Летова, Ж. М. Омашева, И. В. Лукьянова, Ч. И. Фирғалиева, Р. З. Сафарова, Г. А. Дегтярев, Ю. Дмитриева, Р. С. Акманова, Г. Ш. Назарова, Э. С. Кулиев, С. А. Кукаева, Дж. Б. Мирзаханова, А. Б. Семенова, А. Шамшатова, Г. И. Уюкбаева, Б. Калиев, А. Б. Шормакова, Ж. Жумалиев, Э. Г. Хурибаева жана К. Семиз өндүү изилдөөчүлөрдүн эмгектериндеги илимий тыянактар жетекчиликке алынды.

2.2. Фитонимия ономастиканын өзүнчө тармагы катары. Фитонимия ономастиканын ичинен өнүгүп чыккан тармак катары кеч таанылды. Фитонимиянын изилдөө объектиси өсүмдүктөрдүн элдик аталыштары же фитонимдер болуп саналат. Фитонимдин мааниси, фитонимдин жасалышы,

өзгөрүшү жана теориялык маселелери бул илимдин ономастиканын ичинен бөлүнүп чыгышына шарт түздү. Бирок фитонимияны өзүнчө тармак катары эсептөө менен, анын ономастиканын башка тармактары менен болгон байланышы жоголуп кетпейт. Изилдөөнүн объектиси (энчилүү аттар) бир болгондуктан, ономастиканын бардык тармактары бири-бири менен тыгыз байланышта. Кыргыз ономастикасынын фитонимия тармагы башка тектеш тилдер менен тектештирме-тарыхый өңүттөн изилдене элек. Түрк тилдеринин алкагында фитонимдик корду салыштыруу алардын тектештик деңгээлин аныктоодогу негизги көрсөткүч болуп эсептелет. Бул тилдердин мазмундук жана маанилик орток сыпатын айкындоо азыркы тилдердеги сөздөрдүн тарыхын, жасалуу жолун айырмалоого мүмкүнчүлүк берет.

Диссертациянын үчүнчү бабы **“Түрк тилдериндеги фитонимдердин номинациясындагы принциптер жана семантикалык өзгөчөлүктөрү”** деп аталат. Бул бапта өсүмдүктөрдү атоо процессиндеги принциптер жана алардын семантикасындагы өзгөчөлүктөр изилденет.

3.1. Түрк тилдериндеги фитонимдердеги номинация процесси жана алардын семантикасындагы өзгөчөлүктөр. Номинация процессин изилдөөдө ар бир сөздүн түпкү маанисине тиешелүү түшүнүктү (себепчи сема) аныктоо зарыл. Бул “себепчи сема” бир катар туунду фитонимдердин пайда болушуна шарт түзөт. Туунду фитонимдин мааниси менен түпкү (себепчи сема) маани жакын болгону менен, анын маанилик курамы бирдей болбойт. Туунду фитоним менен анын түпкү, уңгулук маанисинин байланышы тилдеги маанилик чынжырчаны кармап турат. Мындай туунду фитонимдердин жыйындысын же фитонимдик тизмекти **фитонимдик система** деп атайбыз. Бир системадан чыккан фитонимдерде орток генетикалык-семантикалык код болот. Алсак *кат, гат, агач* сыяктуу “себепчи семалар” фитонимдик системанын түзүлүшүнө негиз болгон.

Фитонимди жасоого катышкан негизги каражат ал анын форманттык формасы болуп эсептелет. Ошондуктан уңгунун түпкү мааниси фитонимдерде жашоосун улантат. Уңгу менен туунду сөздүн фитонимди жасоодогу даражасы бирдей эмес. Мисалы, уңгулар сөз жасоодо эң көп катыша турган болсо, туунду сөздөр аларга караганда алсыз. Фитонимдик системада тилдин ички жана тышкы ресурстарынын даражасы да бирдей эмес. Ушул эки топтун тилдик каражаттарын фитоним жасоодогу катыштыгын салыштырсак, байыркы уңгулардын жана тарыхый туундулардын фитонимдерди жасоодогу кызматы жогору болсо, башка тилден кирген сөздөрдүн кызматы анча эмес.

Фитонимдик тизмектердин кайсынысын алсак да, анын курамындагы туунду маанилер бир түпкү мааниден алынат. Фитонимдик системадагы түпкү уңгу бир морфемадан болот. Ал эми туундуу фитоним эки морфемалуу жана андан ашык болушу да мүмкүн. Мисалы, *ыр-ыргай, ыргы-шыпыргы, кызыл-кызгалдак, солкулдак, зоңкулдак, көбүр-көбүргөн ж.б.* Мындан тизмектин бир жана экиден ашык морфемадан турганын байкоо кыйынчылык туудурбайт.

Жогорудагы фитонимдик тизмектин курамында уңгу негизги мааниге ээ болуп, калганы тарыхый катмарлашуу экендиги көрүнүп турат. Ал эми кийинки фитонимдер мүчөлөр менен жасалгандыктан, курамындагы морфеманын семантикасын кеңейтет. Ал тизмекте биринчи туундудан экинчи туунду формадагы фитоним жасалгандыктан, туунду фитонимдин саны көбөйө берет. Фитонимдик системанын курамындагы туунду формалар бир түпкү негизден жасалгандыктан, алар тектеш фитонимдер деп аталат. Ошондуктан фитонимдик тизмек бир гана тектеш мааниден таралуусу мүмкүн.

3.2. Түрк тилдериндеги фитонимдердеги номинациянын принциптери жана ыкмалары. Номинация тил бирдиктеринин жалпы мыйзамдарын жана тутумдарын, аталыштын түзүлүшүн, айлана-чөйрөдөгү нерселер менен кубулуштардын өз ара байланышын ролун изилдейт. Ал эми фитоним номинация процессинин жүзөгө ашырылышын камсыз кылат, анын когнитивдик жана руханий деңгээлин, турмуштук тажрыйбасын чагылдырган жаңы аталышын, туунду сөздүн жаралышын, функциясын, түзүлүшүн жана маанисин эске алат. Номинация процессинде объекттин көзгө урунган бир же бир нече белгиси атоонун негизи катары алынат. Номинациянын теориясында **“номинациянын ыкмалары”** жана **“номинациянын типтери”** деген терминдерге так аныктама берилген. **Номинациянын ыкмасы** – бул түрдүү каражаттар аркылуу номинацияны ишке ашыруу болуп саналат. Ал эми номинациянын типтерине токтолсок, анын “биринчи номинация” жана “экинчи номинация” деген эки тиби бар. **Биринчи номинация** – бул сөздүн жүйөсү жок атоосу, ал эми **экинчи номинация** табияты боюнча туунду жана жүйөлөнгөн, б.а., даяр тилдик бирдиктерди башкача түшүнүү жана алардын экинчи функцияда келиши [Семенов, 2011:37]. Демек, нерсени атоодо заттын, өсүмдүктөр дүйнөсүнүн өзгөчө касиеттери эске алынат. Фитонимдин пайда болушу жана өнүгүшүндө убакыт фактору өзгөчө маанилүү. Жогоруда белгиленген биринчи жана экинчи номинация түшүнүктөрү убакыттын өтүшүнө негизделет.

Түрк тилдеринде номинациянын биринчи тибине кирген жүйөсү жок же атоо белгиси күнүрттөлгөн фитонимдер арбын. Бул топко түрк тилдерине орток төл сөздөр менен катар түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүндө кездешкен башка тилдерден өздөштүрүлүп алынган фитонимдер да кирет. Тилдин өнүгүүсүндө мындай фитонимдердин түпкү мааниси күнүрттөлгөн, андыктан аны атоодогу номинациялык белгини аныктоо кыйынчылык жаратат же дээрлик мүмкүн эмес. Ал эми экинчи номинациянын өнүмү катары белгилүү болгон фитонимдер реалдуу белгилерге (түсү, даамы, жыты, бийиктиги, түзүлүшү, бөлүктөрү, жалбырагынын формасы, жештүүлүгү, дарылык касиети, уулуу чөп экени ж.б.) негизделген семантикалык моделдердин негизинде жасалган. Бул белгилер конкреттүү жана жеке мүнөзгө ээ болуп, тил ээси тарабынан бир өсүмдүккө карата гана колдонулат. Биздин изилдөөбүздө фитонимдерди лексика-

тематикалык жактан классификациялоодо мына ушул реалдуу белгилерге негизделген семантикалык модель негизги белги катары алынды.

3.2.1. Биринчи номинациядагы (атоо белгиси күнүрттөлгөн) фитонимдер. Арпа – кылкандуу дан өсүмдүгүнүн бир түрү [КТТС, I 127]. Бай.т. арпа; орт.кыпч. арпа; кырг., каз., ккал., өзб., уйг., тат., баш. арпа; алт. арба; чув. урпа. Түрк тилдүү элдердеги эң байыркы дан эгини, ал 1) бардык түрк тилдеринде - арпа; 2) салар тилинде - майда баштуу буудай; 3) чулум тилинде - кара буудай маанилеринде колдонулат. Байыркы жазма эстеликтерде арпа сөзү менен уңгулаш *арпаган* “арпага окшош өсүмдүк”, *арпала*- “малга, жылкыга арпа берүү, арпаны жем катары берүү”, арпалан- “арпа алуу” деген сөздөр болгондугун белгилөөгө болот [МК, 1960: 121].

Конок - таруу сыяктуу майда дандуу кара эгин [КТТС, II 6]. Бай.т. конак «таруунун бир түрү» [ДТС 455]; чаг. конағ; кырг. конок; каз., ккал., уйг., өзб. конак; ног. конакай. Түрк тилдеринде: 1) бардык булактарда «таруунун бир түрү»; 2) кыргыз тилинин Ысык-Көл говоруна, лобнор жана уйгур тилинде - жүгөрү; 3) жасмыкка караганда майдараак, кабыктуу дан; 4) түркмөн тилинин диалектисинде буудайдын бир түрү конок деп аталат [ЭСТЯ, 2000:55-56]. Конок фитониминин атоосунун жүйөсү белгисиз. Дж. Клосон байыркы түрк тилиндеги ко:н- «сажать» этиши менен байланыштырган, бирок бул көз карашты Л. Левитская төгүндөп, «сажать» эмес, «садиться» маанисин билдирерин жана фонетикалык өнүгүшүн чечмелөө да ынандырбашын айтат [Левитская, 2014].

Атоо белгиси күнүрттөлгөн фитонимдердин арасында башка тилдерден өздөштүрүлгөн өсүмдүккө тиешелүү аталыштар бар. Мисалы, Орто Азия аймагында таралган жана түштүктөгү түрк тилдеринде жемиш сөзү менен катарлаш эски перс тилинен өздөштүрүлгөн мөмө фитоними колдонулат. Мөмө – кээ бир бак-дарактардын же бадал өсүмдүктөрүнүн ширелүү жемиши [КТТС, II 227]. Чаг., түрк. мейва; кырг. мөмө; каз. мәве; гаг., өзб. мева; уйг. мевә~мивә; уйг.диал. мөге. Бул тилдерде 1) жемиш, түшүм, 2) бир иштин өнүмү, натыйжасы маанилери белгилүү.

3.2.2. Экинчи номинациядагы же туунду фитонимдер. Түрк тилдериндеги туунду фитонимдер өсүмдүктөрдүн тигил же бул реалдуу белгилерине негизделген. Алар көбүнчө бир же эки компоненттен турат. Туунду фитонимдерди шарттуу түрдө төрт тематикалык топко ажыратууга болот:

I. Өсүмдүктүн табигый-биологиялык белгилери же анын бөлүктөрү (*жалбырагы, уругу, бутагы, тамыры, мөмөсү*) менен байланышкан фитонимдер төмөнкү топтордон турат:

Өсүмдүктүн түсүн чагылдырган фитонимдер. Түс – өсүмдүк аталыштарынын келип чыгышындагы негизги белгилердин бири. Түрк тилдеринде фитонимдердин курамында *кара, кызыл, сары, ак* түстөр көп учураганын байкоого болот. Кат фитоними өз алдынча колдонулбаганы менен кара, кызыл өң-түс лексикасы менен тизмектешип келет: кыргыз, башкыр, уйгур жана татар тилинин диалектисинде *карагат*, казак тилинде *қарақат*, кумук

тилинде *къаракъат*, хакас тилинин сагай, качин диалектилеринде *кара кат*, бараба татарларында *кызылгат* “кызыл карагат”, алтай тилинде чычырканак *саргат* деп аталат. Кызыктуусу кыргыз тилинде *карагат* фитониминин мааниси кеңейип, кээ бир жапайы жер-жемиштердин жалпы аты катары белгилүү. Түрк тилинин диалектисинде каштан дарагы түсүнө жараша *каракат* деп аталган учуру да бар [ЭСТЯ, 333].

Өсүмдүктүн сырткы түзүлүшүн мүнөздөгөн фитонимдер. Мындай фитонимдер өсүмдүктөрдүн түзүлүшү, формасы, көлөмү жана башка өзгөчө белгилерин көрсөтөт. Жасмык (чечевица) – буурчак сыяктуу өсүмдүктүн бир түрү [Орусча-кыргызча сөздүк, 949]. Чаг. йасмук; түрк., тат, башк. йасмук; өзб. йасмик [СИГТЯ, 464]. Жасмык фитоними кездешкен түрк тилдеринде буурчак сыяктуу өсүмдүктүн аталышы катары белгилүү. Жасмык сөзүнүн уңгусу *йас-* (*жаз-*) “делать плоским, сплющивать” этишинен турат, ал эми йасмык~жасмык “жазылган, жалпайган (жээктеринен)” буурчак сыяктуу дандын формасын чагылдырат. Буурчак өсүмдүгүнүн бул түрү эң байыркы мезгилдерде эле Гиндукуш менен Гималайдын ортолугундагы Борбордук Азия аймагында өндүрүлгөнүн белгилешет [СИГТЯ, 465].

Өсүмдүктүн жыты менен байланышкан фитонимдер. Түрк тилдеринде мындай семантикалык модель боюнча уюшулган фитонимдер көп эмес. Өсүмдүктүн аталышы андан бөлүнүп чыккан жыпар (жыттуу) же сасык жыт менен байланышкан. Мисалы, кыргыз тилинде: *сасык пияз* - түбү бир нече бөлүктөн турган пияз сыяктуу бакча өсүмдүгү, чеснок [КТТС II, 381]; казак тилинде: *балкурак* – жаш камыш; *жұпаршоң* «любка», *жұпарагаши* «мускатное дерево», *жұпаргүл* «душица»; карчай-балкар тилинде: *джизги чапыракъ* «таттуу жалбырак», *татлы тамыр* «таттуу тамыр», *бал эрик* «бал өрүк» ж.б.

Өсүмдүктүн өскөн жери менен байланышкан фитонимдер. Бул топтогу өсүмдүктөрдүн аталышы өсүп чыккан жери менен байланышкан. Көбүнчө эки компоненттен турат, бирок бир компоненттен турган фитонимдер да бар. Өлөң – саздак жерде өсүүчү көп жылдык ичке жалбырактуу чөп [КТТС, II 315]. Бай.т. өлөң «көк чөптүү аянт» [ДТС 383]; кырг., алт., як. өлөң; каз., ккал., хак., тув. өлөң; өзб. өлөн; өзб.диал., уйг. өлөң. Түрк тилдериндеги маанилери: 1) чөп (бетеге, тулаң, өлөң чөп), 2) чыктуу чөп, 3) көк чөптүү аянт, 4) жайыт, 5) нымдуу, суулуу [ЭСТЯ, 1974:528]. Өлөң архетиби өл- “нымдуу, суулуу болуу” этишинен + -ң(н) (этиштен атооч жасоочу мүчө) уюшулган фитоним.

II. Өсүмдүктөрдү курчап турган айлана-чөйрөдөгү жандуу, жансыз нерселер менен окшоштуруудан жана салыштыруудан келип чыккан фитонимдер.

Башка өсүмдүктөр менен окшоштугу боюнча байланышкан фитонимдер. Ботаникалык номенклатуранын айрым түрлөрү сырткы белгилери боюнча экинчи бир өсүмдүккө же анын бөлүгүнө окшош келет. Мына ушул окшоштук фитонимдерде чагылдырылган. Өрүк – өңү саргыч, эти жумшак келген сөөктүү жемиш жана жемиштин жыгачы [КТТС II, 326]. Бай.т. ерик;

кырг. өрүк; кум., кбал., ккал. ерик; каз., өзб. орик; өзб.диал. өрик. Түрк тилдеринде 1) данеги бар мөмө (алча, өрүк), 2) алча, 3) абрикос, 4) шабдалы, 5) алтай тилинин телеут диалектисинде кедр маанилерин берет [ЭСТЯ, 1974:292]. Махмуд Кашгаринин сөздүгүнө таянсак, байыркы түрк тилдеринде данеги бар мөмөлөргө карата айтылган. Мисалы, *tülig erük* «шабдалы (сөзмө-сөз. түктүү өрүк)». Ошондой эле өң-түстү билдирген лексика менен айкашып келип тигил же бул данектүү мөмөнү атаган: *kara erük* «кара өрүк», *sarig erük* «абрикос». Биздин пикирибизде, өрүк фитоними *үрөн*, *урук*, *уруктук* сөздөрү менен уңгулаш жана байыркы түрк тилиндеги **ур* «зерно» уңгусунун туунду формасы болуп саналат.

Зоонимдер менен байланышкан фитонимдер. Кат байыркы фитоними зоонимдер менен тизмектешип, экинчи номинациядагы өсүмдүк атоолоруна негиз болгон. Мисалы, алтай тилинде *тийин қат* “брусника (токойдо өсүүчү кызыл жемиштүү өсүмдүк)”, тува тилинде *қуққун қады* “кожогат (сөзмө-сөз. кузгун каты)”, *ым қады* “ит мурун”, *қызырақ қат* “крыжовник (жемиштүү бадал өсүмдүктүн бир түрү жана анын жемиши)”, кыргыз тилинде *бөрү карагат* “барбарис”. Кыргызча *ит конок* “дан өсүмдүгүнүн аты” [Юдахин, I 401], казакча *ит қонақ* элдик медицинада, ошондой тоют катары колдонулат. Түрк тилдеринде туунду фитонимдердин жасалышында бардык зоонимдер катышпайт, көбүнчө *ит*, *бөрү*, *эчки*, *аюу*, *ат*, *марал*, *жылан* сыяктуу жаныбарлар аталыштары татаал конструкциянын курамында аныктооч болуп келет. Мисалы, кыргыз тилинде: *аюу оту* – тоодо өскөн тамыры дары чөп; *козу уйгак* – сүйрүчө тогологураак келген катуу даны бар тикендүү жапайы өсүмдүк; *марал кулак* – жоон сабактуу, шыпыргы гүлдүү, көп жылдык өсүмдүк [КТТС, I 159; 784]; казак тилинде: *ешкітал* – талдар түркүмүнө таандык дарак, *ешкібұршақ* – буурчактар түркүмүнө кирүүчү өсүмдүк; *итбүлдірген* – карагаттын бир түрү ж.б.

Соматикалык лексика менен байланышкан фитонимдер. Кыргыз тилинде *ит мурун* “байлаган ашы бышканда кызыл түстө болуучу жапайы өскөн тикендүү бадал өсүмдүк”, казак тилинде *итмұрын*, карачай-балкар жана кумук тилдеринде *итбурун*. Байлаган ашынын учунун формасы иттин мурунуна окшоштурулуп *ит мурун* деп аталган. Кыргыз тилинде *ат кулак* «кымыздыктар тукумундагы бир жана көп жылдык өсүмдүк», казак тилинде *атқұлақ*, кумук тилинде *джылкы кѳулакѳ* аттын кулагына, карачай-балкар тилинде козунун кулагына окшоштурулуп *қѳозу қѳулақ* деген ат берилген.

Адамдын социалдык статусу жана туугандык терминдер менен байланышкан фитонимдер. Балтыркан – өзөгү түтүк сыяктуу көңдөй, түп-түп болуп чыгуучу куурай өсүмдүк [КТТС, I 192]. Чаг. балдырған; кырг. балтыркан; түрк.диал. балдырған~балдыркан; тат., башк. балтәрған; каз., ккал., алт. балтырған [СИГТЯ, 123]. Түрк тилдеринде балтыркан фитоними менен чатыр гүлдүүлөргө кирген түрдүү өсүмдүктөр аталат. Мисалы, азербайжан, татар, башкыр, ногой, алтай тилинин диалектилеринде *аюу балтыркан* (отоо өсүмдүктүн бир түрү), алтай, хакас тилинде – *кеме чайыр*, кыргыз тилинде – *балтыркан*, түрк тилинин диалектилеринде – *уу балтыркан*. Балтыркан **балтыр*

(baltur «кичүү кыз туугандар») + -ған(-ан) деривациялык моделинен турат, ал эми түпкү уңгусу *bal «жаш, жашыл». *балтыр сөзү түрк тилдериндеги балдыз, халха-монгол тилиндеги балчыр «жаш, жашы жете элек», бурят тилиндеги балишар «баланын жаш кези» сөздөрү менен семантикалык бир уячада турат. «Жаш, жашыл – боз жаш бала» семантикалык байланышын кыргыз тилиндеги балдыркан жүнү ката элек «өсүп жетиле элек, күчкө толо элек» туруктуу сөз айкашынан [КТТС I, 188], казак тилиндеги балгын шөп «көк чөп», балгын жааш «гүлгүн курак» көрө алабыз. Чатыр гүлдүүлөр түркүмүнө кирген өсүмдүктөрдү бири-бирине айырмалоо үчүн кыргыз тилинде аюу балтыркан «борщевик», уу балтыркан «болиголов», алтай тилинде элик палтырған «кеме чайыр», шор тилинде апишак палтырған «русаянка» фитонимдеринин курамында келет.

III. Өсүмдүктүн функциясы менен байланышкан аталыштар.

Дарылык касиети бар өсүмдүк аталыштары. Бул топко элдик медицинада колдонулган сакралдык фитонимдер кирет. Белгилүү болгондой, адам баласы өсүмдүктөрдү дарылык максатта байыртадан бери колдонуп келген. Кыргыздардын элдик медицинасында миң дубана, сары башыл чөп, жыттуу көкөмерен, коён томук, шыраалжын, кой шыбак, мамыр шыбак, миң жашар, аркар оту же мамыр, күчала, какым-кукум сыяктуу дары чөптөр колдонулуп келгени белгилүү. Мисалы, мамыр шыбак – жыгач сымал тамырлуу көп жылдык чөп өсүмдүк. Мамыр шыбак кыргыз элинде ичеги-карын ооруларына колдонуучу эң мыкты каражат болуп саналат. Суудагы демдемеси табитти ачып, ашказандын иштешин жакшыртып, ич ооруну басаңдаткан. Эл ичинде кургак учукту дарылоодо колдонулгандыгы тууралуу да маалымат бар [Алимбаева, Нуралиева, 1991:114].

Кыймыл-аракет менен байланышкан фитонимдер. Камыш – саздуу, суулуу жерлерде бийик өсүүчү, учтуу узун жалбырагы бар өсүмдүк [КТТС, I 683]. Бай.т. камыш; кырг., тат., баш., өзб.диал. камыш; каз., ккал., ног. камыс; өзб. камич; уйг. кумыш. Бардык булактарда 1) камыш, 2) караим тилинде - сөңгөк маанилеринде колдонулат [ЭСТЯ, 249]. М. Ряснен камыш туунду фитониминин келип чыгышын төмөнкүчө көрсөтөт: *ка- “класть, располагать вместе” + -мыш “нечто, расположенное вместо” > заросли камыша > камыш [СИГТЯ, 135]. Камыш татаал фитонимдердин курамында аныкталгычтын, кээде аныктоочтун функциясында келип, өскөн чөйрөсүнүн, чарбада колдонулушундагы окшоштуктарга карай түрдүү өсүмдүктөрдү атайт. Мисалы, түрк тилинде каргы камыш «испан камышы», сарган камыш «кургаган калың камыш», кыргыз тилинде бал камыш «бийик өскөн камыш», токол камыш «сейрек өскөн камыш», татар тилинин диалектисинде идән камышы «лайлуу жерде өскөн кырк муун», камыш үлән «өлөң чөп».

IV. Диний-мифологиялык түшүнүктөрдүн негизинде келип чыккан фитонимдер. Өсүмдүк аталыштарында алардын биологиялык касиеттери, курчап турган чөйрөдөгү жандуу, жансыз нерселер менен окшоштуруулар жана салыштыруулар гана эмес, элдин диний-мифологиялык түшүнүктөрү да

чагылдырылат. Бул учурда тигил же бул өсүмдүктүн түрүнө ыйык, сыйкырдуу, кээде коркунучтуу күч ыйгарылганына күбө болобуз. Муну түрк тилдүү элдердин элдик оозеки чыгармачылыгынын үлгүлөрүндө кездешкен сакралдык фитонимдер айгинелейт.

Ыйык, сыйкырдуу касиетке ээ өсүмдүк аталыштары. Байтерек – жалбырыктары калың, туш-тушка тармакталып бутактап чыгуучу чоң терек [КТТС I, 177]. Кыргыз менен казактардын мифологиялык ишеними боюнча *Байтерек - Дүйнөлүк дарак* жети кабат ааламдын, дүйнөнүн модели болуп саналат. Байтерек дүйнөлүк дарак катары жогорку, ортоңку жана ылдыйкы дүйнөнү байланыштырат. Элдин мифологиялык ишениминде Байтеректин тамыры жердин астын, сөңгөгү ортоңку дүйнөнү, бутактары жана жалбырактары Көктү туюндурган. Байтерек кыргыздар үчүн сакралдык дарак болгондугун фольклордун мисалдары да далилдейт. Байтерек «Манас» эпосунда бутагынан адамга укмуштуу ал-кубат берүүчү сүт чыккан касиеттүү дарак катары сүрөттөлөт. Ошол себептен, Байтеректин ээси көпчүлүк учурда аял (эне) деп айтылат. Окумуштуулардын пикирине караганда, «бай» - «ыйык», «Жаратуучу» (Кудай) деген мааниге ээ. Демек, «байтерек» - «ыйык терек», «жаратман терек» дегенди билдирет [Каратаев, Эралиев, 2005: 53].

Казактардын “Кобыланды” эпосунда дүйнөлүк дарак алтын жалбырактуу дарак катары сүрөттөлсө [Кондыбай, 2005:94], якуттардын олонхосунда мифологиялык даракта жердин ээси, аял кудай Аар Кудук Мас жашайт. Ал адамдарды ар кандай кырсыктардан сактоочу гана эмес, алардын түпкү энеси да болуп саналат [Изабекова, 2014:34]. Ал эми алтайлыктардын “Маадай-Кара” эпосунда Ыч-Курбустан кудайы жараткан дайыма жапжашыл ыйык дарак жөнүндө айтылат. Көлөкөсүндө канаттуулар менен жаныбарлар дем алган Ыч-Курбустан мифтик дарагы Алтайдын жаратылышынын кооздугун жана байлыгын чагылдырат [Сорова, Лукина, 2022:22].

«Түрк тилдериндеги фитонимдердин структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү» деп аталган төртүнчү бапта түрк тилдериндеги фитонимдердин түзүлүшүндөгү жана семантикасындагы өзгөчөлүктөр изилденди.

4.1. Фитонимдик байыркы катмардын структуралык жана семантикалык өнүгүүсү. Алтай тилдик уясынан тараган тилдердеги фитонимдерди хронологиялык жактан үчкө бөлүп кароого болот: Түрк жазма эстеликтеринде жана түрк тилдеринде сакталып калган фитонимдер; монгол жана тунгус-манчжур тилдеринде сакталган байыркы фитонимдер; түрк тилдериндеги орток фитонимдер.

Орток фитонимдер кылымдар агымын тыбыштык турпатын өзгөртүп, түрк тилдеринде айырмалуу формада колдонулат. Негизинен орток фитонимдик катмарда адам баласы тарабынан алгач өздөштүрүлгөн фитонимдер, алардын вегетативдик бөлүктөрүнүн аталыштары бүгүнкү күнгө дейре келип жеткендигин аныктоого болот. Байыркы фитонимдерден болуп саналган *агач*

фитониминин структуралык өнүгүүсү түрк тилдеринде анын ичинде кыргыз тилиндеги фитонимдердин өнүгүү траекториясын көрсөтөт.

Агач фитоними түрк тилдериндеги байыркы катмарга таандык болуу менен биргеликте, негизинен түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүндө артчыл [а] фонемасынын анлауттук позициясы менен мүнөздөлөт. Ала турган болсок түркмөн тилинде **агач** түрүндө жана аффрикативдик [ч] фонемасы менен аяктай тургандыгы аныкталат. Ал эми азербайжан тилинде **агаж**, ал эми башкыр, хакас тилинде **агас**, татар тилинде **агац**, кара-калпак, алтай тилинде **агаиш**. Ал эми айрым түрк тилдеринде эмнегедир инициативдик абалда йоттош [й] тыбышы менен жолугат. Ошондуктан жогоруда биз белгилеген [й] уяң үнсүзү үндүүлөргө таасир көрсөткөн учурлары байкалат. Ошондуктан сары уйгур жана Лобнор кыргыздарынын тилинде **йигаиш** формасын жолуктурууга болот. Бир эле учурда өзбек тилинде **йогач** формасына өткөндүгүн көрүүгө болот. Ал эми кыргыз тилиндеги **жыгач** тыбыштык бычымындагы инициативдик [ж] фонемасын Н.Жапаров байыркы катарында сунуштайт. Бирок тыва тилинде **ыйаиш** фонетикалык вариантында кезиктиребиз.

Биз иликтөөгө алып жаткан **агач** фитоними түрк тилдеринде полисемантикалык мүнөзгө ээ. Ошондуктан түрк тилдеринде байыркы **агач** фитоними: дарак, дарактын, же болбосо көп жылдык өсүмдүктүн вегетативдик бөлүгү; кургатылган дарак сөңгөгү; айрым түрк тилдеринде узундук өлчөмү; дарактын өзөгү; от жагууга даярдалган бутактар ж.б. Татар тилинин диалектилеринде фонетикалык дуплет катарында: **агач-бугач**, **агач-пугач** формасында жолугат.

Тонүкүктүн эстелигинде ыгач формасында [ДТС, 216] ал эми М.Кашгаринин эмгектеринде йыгач формасында жолугат [ДТС, 265]. Ошондой эле биз жогоруда токтолуп өткөндөй байыркы **агач** фитоними монгол жана мадьяр (можар) тилдерине өткөн. 1233-жылы жарык көргөн Можар тилинин сөздүгүндө ас “дарак” формасында кагаз бетине түшүрүлгөн (Можар тилинин сөздүгү. Будапешт, 1967, 94-б.) Ал эми орус тилинде болсо узундук чени катарында агач фитонимин колдонушкан [Фасмер, 1-т. 60]. Ал эми монгол тилинде көбүн эсе клен дарагын **агч**, **агчы** формасында атап көрсөткөн. Н.А.Хабичев түрк тилдериндеги **агач/ йагач** фитониминин жасалуусуна байыркы алтай доорундагы **-ач** форманты негиз болгон деген пикирин билдирет. Ал эми препозитивдүү **йач** уңгусун “от жагуу, жагуу” маанисинде болгондугун божомолдойт [Н.А.Хабичев. Карачаево-Балкарское именное словообразование. Черкеск, 1971. 206-бет].

Белгилүү түрколог Э.В. Севортян **йагач//агач** фитониминин семантикалык өнүгүүсүн тарыхый жактан **ыгач** “жалпы эле өсүмдүктөр, дарактар”, ал эми от жыгач болсо “өсүмдүк” маанисинде колдонулгандыгын белгилейт [ЭСТЯ, 1974: 72]. Белгилүү түрколог К. М. Мусаев азыркы мезгилдеги активдүү колдонууда болгон **жыгач//агач** фитониминин семантикалык пландагы өнүгүүсүн талдоого алып аталган фитонимдин семантикалык маанисинин кенендигин баяндаган.

Аталган окумуштуу *агач//йыгач* фитониминин семантикалык жактан синкреттүүлүгүнө да токтолгон. К. Мусаевдин ою боюнча *йыгач//агач* фитоними а) өсүп турган даракты жана анын вегетативдик бөлүктөрүн б) кыйылган дарактын сөңгөгүн, кургатылган вегетативдик бөлүктөрүн түшүндүрө тургандыгына да токтолуп өткөн. Ошошдой эле жогоруда аты аталган окумуштуу Тонүкүктүн эстелигинде аталган фитонимдин жолугарын ачыктайт. Алсак: “*агаж емеше менен, адам эше менен*” [Мусаев, 1975:164-167]. Ал эми биздин пикирибизче *йыгач – агач* формаларындагы йоттошкон [й] фонемасыз катталган *агач* салыштырмалуу байыркы фитоним болуусу толук мүмкүн. Ошондой эле түрк тилдеринин айрым диалектилеринде кездешүүчү *ыгач* формасы аталган фитонимдин тарыхый жактан өнүгүүсүнүн семантикалык ички формасынын кеңейүүсүнүн натыйжасы жана мындай тарыхый жактан болгон өнүгүү *ыгач – агач* тибиндеги үндүүлөрдүн регрессивдүү ассимиляциясын ачыктаган көрүнүш болуп саналат. Экинчи тарабынан алып караганда түрк тилдеринде байыркы *агач* формасынан азыркы *йыгач* формасынын келип чыгуусу түрк тилдеринин ареалдык өнүгүүсүнө негиз болуусу керек деген ойдобуз.

4.2. Түрк тилдериндеги фитонимдердин структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү. Структуралык-семантикалык түзүлүшү жактан түрк фитонимиясы көп кырдуу экенин байкоого болот. Түрк фитонимдери түзүлүшү боюнча эки чоң топко бөлүнөт:

а) **Тубаса фитонимдер.** Бул фитонимдер морфемаларга бөлүнбөйт. Мисалы, буудай, машак, аныз ж.б. Чындыгында, кээ бир уңгу терминдер бир кезде морфемаларга бөлүнгөн, бирок убакыттын өтүшү менен алардын курамындагы аффикстер маанисин жоготуп биригип кетишкендигин байкоого болот. Мисалы: машак деген термин эки морфемадан турган (бош+ок), биринчиси уңгу, экинчиси кичирейтүүчү маанини берген аффикс. Убакыттын өтүшү менен уңгу менен аффикс биригип кеткен. Демек, алардын аффикстеринин функциясын жоготушу терминдердин уңгу сөздөргө айланышына алып келет.

б) **Туунду фитонимдер.** Бул фитонимдер негизден (уңгудан) турат жана ага аффикс уланат. Алардын негизги өзгөчөлүгү морфемаларга бөлүнүшү: урук+чу, кымыз + дык, шими + гич. Кыргыз фитонимиясында жөнөкөй туунду терминдер көбүнчө зат атооч+аффикс жана этиш+аффикс түзүлүшүнө ээ болот.

1. Зат атооч+аффикс – аш + тык, күз + дүк, жаз + дык ж.б.

2. Этиш+аффикс: эк + ин, көбүр + ган, ышкын + дык ж.б.

Фитонимдер жана алардын жасалуу жолдору, сөз жасоо маселесине тийгизген таасирин изилдеген изилдөөчүлөр фитоним жана алардын жасалуу ыкмасын экиге бөлүп көрсөтүшөт: 1) морфологиялык/синтетикалык; 2) аналитикалык/синтаксистик.

Морфологиялык/синтетикалык ыкманын негизинде уюшулган фитонимдер. Фитонимдер жана алардын жасалуу жолдорунда түпкү морфема

жана кошумча морфема деген түшүнүк бар. Түпкү морфема деп таанып жүргөн бүткүл лексика-грамматикалык бирдик катары бөлүнбөөгө тийиш. Бирок тарыхый негизде сөздөргө терең үнүлүүнүн натыйжасында кошумча морфема деп жүргөн сөздөрдү да морфемаларга бөлүүгө болот. Алсак, *анделек, анар, анийим, бүлдүркөн, алмурут, күлгаакы, кызылгат, сарымсак, сопкелди, суусамыр, шайыргүл, сымалак, тобурчак*.

Конверсиялык мүчөлөр фитонимдик катарды өзү кошулган сөздөрдү өзүнө тиешелүү сөз түркүмдөрүнө кошуп кетет, анткени бул мүчөлөр өтө көп колдонулат. Биздин байкообуз боюнча негизги морфемаларга караганда конверсиялык мүчөлөр фитонимдик катарды жасоодо бир кыйла активдүү. Синтетикалык сөз жасоо моделдери өзү кошулган түпкү морфемалардан таптакыр өзгөргөн маанини эмес, ошол сөз тобунун өзүнүн айланасында калып, жаңы сөз жасоого катышат. Тилибиздеги мүчөлөрдү өнүмдүү жана өнүмсүз деп экиге бөлөбүз. Мындай бөлүү мүчөлөрдүн сөз менен биригүү касиетинен улам болот. Эгер, мүчө фитонимдик катарды жасоого, сөзгө кошула алса, өнүмдүү болот. Ал эми, байыркы -гат, -кет сыяктуу мүчөлөр активдүүлүгүн жоготкон. Мисалы: каргат, кызылгат, кожогат, суркет ж. б.

Аналитикалык/синтаксистик ыкманын негизинде уюшулган фитонимдер. Фитонимдердин жасалышындагы аналитикалык ыкма кеңири тараган тарыхый ыкма болуп эсептелет. Аналитикалык ыкмада сөздөрдүн уңгусу бири-бири менен маанилик жактан айкашуу аркылуу жасалат. Бирок түзүлгөн компоненттердин мамилелеринин катыштары жалпы жолунан алганда бирдей эмес. Аны төмөндөгүдөй классификациядан байкоого болот.

А. Биринчи компонент экинчи компоненттин өңү түсүн билдирет. Мисалы, кырг. *кара таруу, сары сабиз, ак өрүк, кара буудай, кара арпа*; каз. *аққурай, ақмамық, бозкілем, қара меңдуана ж.б.*

Б. Фитонимдин биринчи компоненти экинчи компоненттин келип чыгышын туюндурат: кырг. *актурпак шалы, өзгөн күрүч, баткен өрүгү*; каз. *қашқаргүл, алатау қайыңы, қарақұмық, қытайпияз ж.б.*

В. Биринчи компонент менен туюнтулган объекттин экинчи компонент менен предметтин окшоштугун билдирет: кырг. *арпа шалы, буудай шалы (күрүчтүн түрлөрү)*; каз. *ерінгүл, бұйражапырақ, саңырауқұлақ ж.б.*

Г. Өсүмдүктүн сабагына карата мүнөздөйт: кырг. *асма коон, кагаз жангак, үзмө жүзүм*; каз. *түйеқұйрық, түлкіқұйрық ж.б.*

Д. Экинчи компонент менен туюнтулган маани биринчи компонентте камтылган сапаттын кошумча маанисин берет: кырг. *маккапая, шалыпая, арпапая, жүгөрүпая*; каз. *боз қараған, құм қараған, сары қараған, бояушөп, сақаушөп, жұпаршөп ж.б.*

Татаал фитонимдердин компоненттеринин ортосундагы катыш, адатта, грамматикалык каражаттардын жардамы менен формага ээ боло алат. Мисалы, кулпунай мурутчасы, негизги тамыр, жаны бутак. Кээде компоненттер грамматикалык каражаттар аркылуу формалдашпай бири-бири менен

байланышып калат. Мындай учурда түшүнүктүн белгисин билдирген конкреттештирүүчү компонент көбүнчө үстөмдүк кылуучу компоненттин алдында жайгашат.

Корутунду

1. Түрк тилдери өсүмдүктөргө байланыштуу атоолорго өтө бай. Алар түрк тилдеринин байыркы сөздүк корунда орун алуу менен азыркы күндө да лексиканын тутумунда активдүү колдонулат. Анткени бул микросистемада адам баласынын практикалык, маданий жана мифологиялык жактан өсүмдүктөр дүйнөсүн өздөштүрүү тажрыйбасы чагылдырылган.

2. Фитонимдик кор тилдин ички формасын, семантикалык мейкиндигин лексикалык курамын ичтен байытуунун эң негизги булагы. Түрк тилдериндеги элдик ботаникалык номенклатура байыртадан келе жаткан эски аталыштар экендиги айкын. Өзгөчө *арча, карагай, эмен карагай, тал карагай, жекече, алча, карагат, ыргай, арпа, буудай, суу тере, кара куурай, балыр, беде, тарагай, бетеге, дарак, бадал, мөмө* сыяктуу аталыштар тилдин байыркы абалын чагылдырган элементтер экендиги анык.

2. Түрк тилдериндеги жана азыркы кыргыз тилинде сакталган байыркы фитонимдик кордун курамы түрк тилдерине орток лексикадан турат. Ал бардык түрк тилдеринде жолугат жана коомдун өкүлдөрүнө бирдей тиешелүү. Бизди курчаган жашыл дүйнө жашоону негизи катарында каралат.

3. Номинация процессинде объекттин көзгө урунган бир же бир нече белгиси атоонун негизи катары алынат. Түрк тилдеринде биринчи типтеги номинацияга кирген жүйөсү жок же атоо белгиси күңүрттөлгөн фитонимдер бар. Буга этимологиясын чечмелөөгө мүмкүн болбогон түрк фитонимдери гана эмес, чет тилдерден өздөштүрүлгөн өсүмдүк аталыштары да кирет. Ошол себептен өсүмдүктү атоодогу номинациялык белгини аныктоо кыйынчылык жаратат же дээрлик мүмкүн эмес.

4. Экинчи номинациянын өнүмү болуп саналган туунду фитонимдер түрк тилдеринде көп. Алардын курамы бир, көбүнчө эки компоненттен турат. Тил ээси туунду фитонимдерге байкалган реалдуу белгилеринин (түсү, даамы, жыты, бийиктиги, түзүлүшү, бөлүктөрү, жалбырагынын формасы, жештүүлүгү, дарылык касиети ж.б.) негизинде ат берген. Бул белгилер конкреттүү жана жеке мүнөзгө ээ болуп, тил ээси тарабынан бир өсүмдүккө карата гана колдонулган.

5. Туунду фитонимдердин тематикалык топторунун сандык курамы ар түрдүү, бул биринчи кезекте, атоо критерийи катары алынган белги менен байланыштуу. Түрк тилдеринде номинация процессинде өсүмдүктүн түсү, түзүлүшү, формасы, ошондой эле тил ээсинин ассоциациясы, т.а., өсүмдүктү жандуу же жансыз нерселерге окшоштуруусу, салыштыруусу негизги ролду аткарган.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Төлегенова, Д. М. Фитонимдик семантика [Текст] / Д. М. Төлегенова // И. Арабаев ат. КМУнун «Жарчысы». – 2022. - №1. – 43-50-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48700357>
2. Төлегенова, Д. М. Фитонимдердин концептологиялык негиздери [Текст] / Д. М. Төлегенова // И. Арабаев ат. КМУнун «Жарчысы». – 2022. - №1. – 50-57-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48700358>
3. Төлегенова, Д. М. Фитонимы в тюркологии [Текст] / Д. М. Төлегенова // Бюллетень науки и практики. – 2021. - Т.7. - №5. – С. 595-599. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45847780>
4. Төлегенова, Д. М. Историческое формирование кыргызской фитонимии [Текст] / Д. М. Төлегенова // Бюллетень науки и практики. – 2021. -Т.7. - №5. – С. 600-604. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45847781>
5. Төлегенова, Д. М. Морфологические особенности фитонимического пластоотложения в тюркских языках [Текст] / Д. М. Төлегенова // Эпоха науки. – 2021. - №26. – С. 171-173 <https://elibrary.ru/item.asp?id=46251958>
6. Төлегенова, Д. М. Семантика названий растений в общетюркской топонимии [Текст] / Д. М. Төлегенова // Эпоха науки. – 2021. - №26. – С. 174-177. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46251959>
7. Төлегенова, Д. М. Түрк тилдериндеги фитонимдик семантиканын диахрониясы [Текст] / Д. М. Төлегенова // Alatoo Academic Studies. – 2021. – №4. – С. 208-213. <https://elibrary.ru/item.asp?id=47924251>
8. Төлегенова, Д. М. Фитонимдер лингвистиканын объектиси катарында [Текст] / Д. М. Төлегенова // Alatoo Academic Studies. – 2022. – №1. – С. 264-269. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48356782>
9. Төлегенова, Д. М. Емдік өсімдіктер және олардың шығу этимологиясы [Текст] / Д. М. Төлегенова // Мат. межд. науч.-практ. конф. «Современные тренды педагогического образования». - Шымкент, 2020. – С. 152-156.
10. Төлегенова, Д. М. Қазақ тіліндегі емдік өсімдік атаулары, жасалу жолдары [Текст] / Д. М. Төлегенова // Мат. межд. науч.-практич. конф. «Бектаевские чтения-3: Сохранение национальной уникальности и систематизированные методы развития в педагогических учебных заведениях». – Шымкент. – 2018. - II том. - С. 455-458. ISBN 978-601-279-106-8
11. Төлегенова, Д. М. Қазақ тіліндегі емдік өсімдік атауларының жиналуы мен қалыптасуы [Текст] / Д. М. Төлегенова // Наука и жизнь Казахстана. – Астана, 2018. -№3(58). - С. 253-255. ISBN 2073-333X

Төлегенова Дина Мелдебеккызынын “Түрк тилдериндеги фитонимдердин структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү” деген темада 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *фитоним, фитонимия, элдик ботаникалык номенклатура, өсүмдүк аталыштары, түрк тилдери, номинация процесси, тематикалык топ, тилдик диахрония, структура, семантика.*

Изилдөөнүн объектиси – түрк тилдериндеги фитонимдик лексика, б.а., элдик ботаникалык номенклатуранын бирдиктери. **Изилдөөнүн предмети** – лексикалык курамдын фитонимдик микросистемасынын семантика-структуралык уюшулушун жана функционалдык өзгөчөлүктөрүн изилдөө, жалпы түрк тилдер системасындагы ээлеген ордун аныктоо болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты - кыргыз тилиндеги фитонимдердин концептуалдык негизи жана лингвистикалык формасы бүтүндөй түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканын пайдубалы катарында кызмат кылгандыгын аныктоо. Ошону менен бирге кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканынын тектик байланышын аныктап жана алардын элдин этникалык аң-сезимине тийгизген таасирин конкреттүү мисалдардын негизинде далилдөө.

Изилдөөнүн методдору. Иште сыпаттама, жалпылоо, интерпретациялоо, анализ жана синтез, индукция, дедукция, структуралык, этимологиялык метод өңдүү бир катар универсалдуу методдор, о.э. тектештирме-тарыхый жана этнолингвистикалык методдор, семантикалык анализ жүргүзүү атайын методдору пайдаланылды.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы катарында, биринчи кезекте, кыргыз тилиндеги жана жалпы түрк тилдер системасындагы фитонимдердин тектештирме-тарыхый өңүттөн кандидаттык диссертациянын денгээлинде изилденгендигин белгилөөгө болот. Кыргыз тилиндеги байыркы фитонимдик катмардын жалпы эле түрк тилдериндеги фитонимдик катмардын калыптануусуна олуттуу таасири жана жалпы түрк тилдериндеги фитонимдик архетиптердин кыргыз тилинде сакталуусун байыркы фитонимдердин алкагында кенири иликтөө жүргүзүү да саамалык катарында каралды.

Колдонуу чөйрөсү. Изилдөөнүн натыйжалары кыргыз жана башка түрк тилдеринин тарыхый лексикология, диалектология жана тарыхый морфология багытында жазылчу эмгектерге тиешелүү маалыматтарды, фактыларды бере турган көмөкчү булак боло алат. Айрыкча түркология жана филология бөлүмдөрүндө “Кыргыз тилинин тарыхы”, “Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы” жана “Түрк тилдеринин салыштырма-тарыхый грамматикасы” боюнча теориялык жана практикалык курстарды окутууда кошумча материал катары колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Төлегеновой Дины Мелдебеккызы “Структурно-семантические особенности фитонимов в тюркских языках”, представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.06 – тюркские языки

Ключевые слова: *фитоним, фитонимия, народная ботаническая номенклатура, название растений, тюркские языки, процесс номинации, тематическая группа, языковая диахрония, структура, семантика.*

Объект исследования – фитонимная лексика в тюркских языках, иначе говоря, народные ботанические единицы номенклатуры. **Предмет исследования** – изучение семантико-структурного строения и функциональных особенностей фитонимной микросистемы лексического состава, определение её места в общей системе тюркских языков.

Цель исследования – определить, что концептуальная основа и лингвистическая форма фитонимов кыргызского языка служит фундаментом фитонимной лексики всех тюркских языков. Вместе с тем следует определить родственную связь фитонимной лексики кыргызского и тюркского языков и доказать на основе конкретных примеров влияние этой лексики на этническое сознание народа.

Методы исследования. В работе использован ряд таких универсальных методов как описание, обобщение, интерпретация, анализ и синтез, индукция, дедукция, структурный, этимологический метод, а также сравнительно-исторический и этнолингвистический методы, специальный метод проведения семантического анализа.

Научная новизна результатов исследования определяется, в первую очередь, тем, что впервые на уровне кандидатской диссертации с родственно-исторических позиций исследуется система фитонимов в кыргызском и в целом общетюркских языках. В качестве новизны работы можно рассматривать и доказываемое нами существенное влияние древнего фитонимного пласта кыргызского языка на формирование фитонимного слоя общетюркских языков и глубокое исследование в рамках древних фитонимов сохранение фитонимных архетипов общих тюркских языков в кыргызском языке.

Область применения. Результаты исследования могут быть подспорьем для написания трудов по исторической лексикологии, диалектологии и исторической морфологии кыргызского и других тюркских языков. Также они могут быть дополнительным материалом при проведении теоретических и практических курсов по “Истории кыргызского языка”, “Сравнительной грамматики тюркских языков” и “Сравнительно-исторической грамматике тюркских языков”.

SUMMARY

of the dissertation of Tolegenova Meldebekyzy Dina “Structural and semantic features of phytonyms in Turkic languages”, submitted for the degree of candidate of philological sciences in specialty 10.02.06 – Turkic languages

Keywords: *phytonym, phytonymy, folk botanical nomenclature, plant name, Turkic languages, nomination process, thematic group, language diachrony, structure, semantics.*

The object of the study is phytonymic vocabulary in Turkic languages, in other words, folk botanical units of nomenclature. **The subject** of the study is the study of the semantic and structural structure and functional features of the phytonymic microsystem of lexical composition, determining its place in the general system of Turkic languages.

The purpose of the study is to determine that the conceptual basis and linguistic form of phytonyms of the Kyrgyz language serve as the foundation of the phytonymic vocabulary of all Turkic languages. At the same time, it is necessary to determine the kinship of the phytonymic vocabulary of the Kyrgyz and Turkic languages and prove, based on specific examples, the influence of this vocabulary on the ethnic consciousness of the people.

Research methods. The work uses a number of such universal methods as description, generalization, interpretation, analysis and synthesis, induction, deduction, structural, etymological method, as well as comparative-historical and ethnolinguistic methods, a special method of semantic analysis.

The scientific novelty of the research results is determined, first of all, by the fact that for the first time at the level of a candidate's dissertation, from a kinship-historical position, the system of phytonyms in the Kyrgyz and, in general, common Turkic languages is studied. The novelty of the work can be considered in the fact that we prove the significant influence of the ancient phytonymic layer of the Kyrgyz language on the formation of the phytonymic layer of common Turkic languages and a deep study within the framework of ancient phytonyms of the preservation of phytonymic archetypes of common Turkic languages in the Kyrgyz language.

Scope. The results of the study can be helpful in writing works on historical lexicology, dialectology and historical morphology of the Kyrgyz and other Turkic languages. They can also be additional material when conducting theoretical and practical courses on the “History of the Kyrgyz Language”, “Comparative Grammar of the Turkic Languages” and “Comparative-Historical Grammar of the Turkic Languages”.